

Назаров Н.А. *

саяси ғ.д., профессор,

Камалиддин Бехзад атындағы суретшілік және дизайн институты.

Ташкент, Өзбекстан

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ҰЛТТАРЫНЫҢ ЭТНОГЕНЕТИКАЛЫҚ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ

Автор корреспондент: nasrid@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада қазақ ұлты мен өзбек ұлтындағы этникалық компоненттердің ұқсасты тараптары талданған. Әсіресе, Дешті Қыпшақ өзбектері этногенетикалық тұрғыдан, сондай-ақ әдеп-ғұрыптарының ұқсастығы болғандықтан қазақ ұлтына жақын тұратыны анық мәліметтер негізінде жарытылған. Сонымен қатар өзбек ұлты құрамындағы лақай ұлысына назар аударылып, қазақ халық ауызекі шығармашылығында «Алақай батыр» дастанындағы сюжеттер лақай ұлысы қалыптасып, дамуындағы үдерістерді ләлдейтін мәлімет ретінде талдайды. Лақай ұлысы құрамындағы кейбір қауымдар 17—18 ғасырларда Патшалық ресей және жоңғарлардың құрамынн Шығыс Бұхараға барып қоныстанып, лақай ұлысы құрамына сіңіп кеткенін дәлелдейтін материалдаралға қойылады. Лақайлардың кейбір рулары қазақ қоғамында әйгілі тарихи тұлға Қараменді бидің ұрпақтары екені, бүгінде Тәжікстанда үлкен ауылдың аты Қараменді екені, кеңес дәуірінде Алматы атты ауылдың да болғаны айтылады. Сонымен қатар кеңес үкіметінің орнатылуы жылдарында ұлыс өкілдері Ибрағымбек басшылығында он жылдар барысында большевиктерге қарсы күрескені туралы мәліметтер алға тартылып, лақайлар мен қазақтар арасында этнонимдер мен этнотопонимдердің ұқсастығы туралы мысаллар келтіріледі.

Кілттік сөздер: қазақ, өзбек, лақай, алақай батыр, қыпшақ, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, Қараменде, Көктас.

Түркі халықтары әлем өркениетінің дамуына үлкен үлес қосып, жалпы адамилық даму, мәдени және рухани факторлардың дамуын да қамтамасыз етіп келгені тарихтан жақсы белгілі. Түркі суперэтнос құрамында болған ұлттар арасында мәдени ұқсастықтар көп, бұл сипат тарихымыздың бірлігіне дәлел болмақ. Әсіресе қазақ ұлты өкілдерімен өзбек ұлты өкідері осындай жағдайды байқауға болады. Этногенезі Дешті Қыпшақпен байланысты болған өзбектердегі қыпшақ дилектінде сөйлейтін буынында осындай параллеліктер айқын көзге түседі Дешті Қыпшақпен байланысты лақайлардың тарихи-мәдени өмірі осы пікірлердің айғағы.

Лақайлар өзбек ұлты құрамындағы түркі ұлыс. Олар негізінен қазіргі Тәжікстан Республикасының орталығы мен оңтүстік бөлігінде, яғни Саманиян (бұрынғы Ленин), Кофарнихон (бұрынғы Орджоникидзебад), Хиссар аудандарында, Хатлон облысындағы Қорғантөбе және Колап аймақтарында тұрақты қоныстанады. Бұл ұлысқа жататын адамдардың саны Тәжікстанда 500 мыңнан астам, ал шетелдерде 500 мыңға жуық, яғни жалпылай саны бір миллионға таяды.

XV ғасырдың соңы - XVI ғасырдың басында Дешті Қыпшақ ели, ал жаңа тарихтың соңғы кезеңдерінде басқа түркі халықтарының кейбір топтары бүгінгі Тәжікстан жеріне ауып келіп, ежелден жасап келіп, Лақай этникалық бірлігін құраған топ құрамына сіңісіп кеткен. Бұл процесс XVII- XVIII ғасырларда-да давам еткенниги бугунги тарихий факттар исбаттап тур.

Бүгінгі күнге дейін лақай этнонимінің шығу тегі мен оның мағынасы туралы анық пікірлер жоқ еді. Қазақ халқында «Алақай батыр» дастаны бар. Эпос былай басталады:

Қыпшақ елінен Алаңқай батыр шыққан еді, бірақ ол ерте өмірден озады. Алаңқай батырдан Алақай батыр деген ұл туылады. Бұл кезеңде, яғни XIV-XVI - ғасырларда қыпшақтарға қызылбастардың шабуылы мен басқыншылығы күшейген уақытта

қызылбастардың бастығы Пазылшахтың адамдары Алақай батырдың әкесінен мирас боп қалған жылқыларды айдап әкетеді. Бұны естіген он екі жасар Алақай батыр жалғыз өзі жылқыларды қайтарып алу үшін жолға шығады. Қызылбастар Алақай батырды да ұстап алып, байлап Пазылшахтың алдына апарады. Пазылшахтың жарлығы бойынша Алақай батырдың аяқтарына кісендеп, қызылбастардың малдарын суғару үшін су тартып алуға құдықтың басына байлап қояды. Алақай батыр күндіз түні су тартып, әбден сілесі құриды. Әр күні қызылбастардың балалары келіп, оны тамашалап, тас лақтырып, үстінен күліп кетеді.

Пазылшах 12-13 жыл бұрын қыпшақтардан Қырмызы деген қызды ұрлап әкеліп, оны әйел етіп алып, одан 11-12 жасар Шәмсінұр деген қызы болатын. Ол да бір күні қызылбас балалармен келіп, тұтқынды, яғни Алақай батырды тамашалап, барып болған оқиғаны анасына айтады. Ал тұтқынның реңі де анасына ұқсайтынын айтады. Анасы бұл қыпшақ, менің әулетімнен болар-ау деп ойлап, жасырынша құдықтың басына келеді де, Алақай батырмен сөйлесіп, тек тамақ қана жіберіп тұра аламын, басқа көмек қолымнан келмейді, өзім де қызылбастардың бақылауындамын дейді. Сөйтіп қызы Шәмсінұрдан лажы барынша тамақ жөнетіп отырады. Кісенделген болса да Алақай батыр да бойдақ, Шәмсінұр да бойжеткен қыз бір-біріне ғашық боп қалады. Бұл кезде Пазылшахтың Гузал деген кенже жас әйелі өз күйеуінен қанағаттанбай жүретін еді. Ол Алақай батырды көріп, ол да сымбатты Алақай батырды жақшы көріп қалады. Пазылшах Қырымға соғысқа кеткен соң Гузал сәтті пайдаланып, патшаның қорасындағы аттарға қарайды сылтау ғып Алақай батырды өз ауласына өткізіп, ниетін айтады. Алақай батыр да тұтқындықтан құтылуды ойлап, оның шарттарына разы екенін, тек бірнеше күн өзіне келу үшін мүмкіндік беруді сұрайды. Патшаның аттарына қарап, бір ұшқыр атты көз астына алып қояды. Патшаның қыпшақ тоқал әйелі Қырмызының отауы да жақын маңда болғандықтан, Алақай батыр олармен жиі-жиі кездесіп, сөйлесіп отырады, Шәмсінұрды алып қашу үшін оның анасынан ақ бата алады.

Бір күні Гузал оған қосылудың кезі келгенін айтады. Ал Алақай батыр ол үшін аяғындағы кісенді шешуді және айналадағы барлық сақшыларды алысырақ жөнелту керек екенін, егер олар көріп қалса екеуінің де басы кететінін айтады. Сонда таң аздаң Гузалдың төсегіне кіретінін айтады. Кісен шешіліп, қарауылдар айдалған соң, Алақай батыр қараңғы түскенін күтеді де патшаның қос қаруымен құралданып, Шәмсінұрды патшаның жүйрік атына мінгізіп алып қашады. Гузал таң атқанша Алақай батырды күтіп, шыдамы таусылған соң оның жататын жеріне келіп, Алақай батырды таба алмайды. Жүгіріп атханаға барса жүйрік аты да, арнайы бөлмедегі қарулар да жоқ. Сонда ғана өзінің алданғанына, батырдың қашып кеткеніне көз жеткізеді де шаштарын жұлып шыңғырады. Қарауылдар жүгіріп келгенде түнде қыпшақтар шабуыл жасап, Алақай батырды да, қару-жарақты да, жүйрік атты да алып кетті, деп ақтала бастайды. Қызылбастың әскерлері жиналып, қыпшақтардың артынан қуады. Бірнеше сағаттан кейін жаудың қарасы көрінген соң Алақай батыр Шәмсінұрды аттан түсіріп, өзі патшаның үйінен олжа етіп алған қылыш және найзалармен қызылбастарға қарсы шауып, бірнеше сағаттық шайқаста жараланса-да жеңіп шығып, Шәмсінұрды өз үйіне әкеледі (Қазақтардағы қыз алип қачув салтени лақайлардың атасы – Алақай батыр бастап берген шығар).

Пазылшах Қырым соғысынан жеңіліп, басы иіліп, еліне қайтып келсе қыпшақ тұтқынның өз қызын, жүйрік атын және қос қаруын алып қашқанын есітіп, мұндай масқаралыққа шыдай алмай, әскер жинап, тағы да қыпшақ еліне жорыққа аттанады. Бұл хабар қыпшақ еліне де жетеді. Алақай батыр қыпшақтардың ханымен кездесіп, бұл соғыстың себебі өзі екенін, сондықтан қанды шайқасқа алдымен өзі шығатынын айтады. Пазылшах бірнеше күн жүріп жетіп келеді, бұл кезде қыпшақтың сарбаздары мен батырлары да жиналып, дайын тұрады. Алақай батыр майданға шығып, Пазылшахқа енді өзінің қайынатасы екенін, қызы оның қолында екенін, туысқандық байланыс орнату керектігін айтып, жаудың бүкіл әскерін үйіне зияпатқа шақырады. Пазылшах бұл ұсынысты қабылдамайды да соғысатынын айтып ортаға өз батырын шақырады.

Қыпшақтардан Алақай батыр ортаға шығып, қызылбастардың батырын жеңеді. Нәтижеде екі арада қантөгіс шайқас басталады да қызылбастар қыпшақтардан жеңіле бастайды. Қыпшақтар соғысты тоқтатып, тағы да туысқан болғандарын ескертіп зияпатқа шақырады. Жеңілген Пазылшах ұсынысты қабылдаудан басқа шарасы қалмайды. Алақайдың үйіне келіп қызымен көріседі. Бірнеше күндік зияпаттан кейін Алақайдың басшылығында қыпшақ батырлары да Пазылшахты қорғап қызылбастардың еліне барады. Ол жерде де үлкен дастарқан жайылып, зияпат болып, екі ел тыныштықта жасай бастайды [1, 257-421 бб.]. Бұл эпоста Алақай батырмен бірге қыпшақтарда Алау батыр образы да кездеседі, мұндай есімдер осы күнге дейін лақайларда бар еді. Мысалы, кеңес үкіметі жылдарында Алау исполком көп жылдар Колап облысы Қызыл Мазар ауданын басқарғанын халық жақсы біледі.

XVII-XVIII ғасырдан бастап лақайдар, Жиделі Байсун, яғни Оңтүстик Бухара минан байланисты. XVII ғасырдың екінші жартысынан бастап, Бұхара әмірлігіндегі Хиссар және Балжуан бектіктерінің жерінде әлеуметтік орта бірте-бірте өзгереді де, ержүрек лақайлар солардың көзіне түсе бастайды.

Қазақ елінде XVII-XVIII ғасырларда жасап, жоңғарлар мен қалмақтардың басқыншылығына қарсы елді біріктірген Қараменде би деген әулие болған. Қазіргі Тәжікстанның астанасы Душанбе қаласынан 20 километр қашықтықта Лақайлар жасайтын үлкен Қараменде, Алматы ауылдарының екі жарым ғасырдан бері бар екені лақайлардың қазақтармен этногенетикалық жақындығын айқындайды.

1920 жылдың сентябрінде Бұхара әмірлігі құлатылып, кеңестер бүгінгі Тәжікстан аумағының бір бөлігі — шығыс Бұхара округы деп аталып, оның құрамында Душанбе, Қорғантөбе, Кулаб және Фарм облыстары құрылды. Сонымен қатар Душанбе облысының құрамындағы ауылдар Лақай, Жаңабазар, Ғазымәлік, Ябан, Хиссар және Файызабат аудандары құрамына біріктіріліп, 1924 жылы кеңес үкіметінің әкімшілік-аумақтық шекаралау саясаты нәтижесінде Өзбекстанның құрамында Тәжікстан Автоном Республикасы құрылған соң, 1927 жылы бұрын құрылған аудандар одан сайын кеңейтіліп, қазіргі Рудаки, Ябан, Қорасан, Варзоб аудандарын біріктіретін Лақай-тәжік ауданы құрылған болатын. Лақай-тәжік ауданы құрамындағы Қараменде ауылдық кеңесі деп белгіленеді де Қараменде ауылдық кеңесі құрамына Кавки, Жермешіт, Қызылқыстақ, Қорқұдық, Пахрабат, Борбұлақ, Хораз, Қышылы, Күрдексай, Мырзағұлабат, Түйешіабат, Ешме, Шар-шар, Тасбұлақ, Кішімерген, Оразбай, Ақбас, Күнтуабат, Озденабат, Ақсарыабат, Қараменде және Алматы сынды ондаған ауылдарды қамтыды. “1959 жылы кеңестердің қорықтарды геру саясаты оңтүстік Тәжікстан, яғни Вахш аңғарына көшірілді. Қараменде ауылдық кеңесінің тұрғындары азайған соң, оны Даханакиік ауылдық кеңесімен қосып, Даханакиік ауылдық кеңесі деп атала бастады”[2, 8-9 бб.].

Сөйтіп Қараменде деген ат ресми шеңберлерде өшіріліп, тек халықтың тарихи жадында ғана қалады. Қараменде бидің қабірі Қазақстанның Қарағанды облысы Ақтоғай ауданында 1992 жылы қайта қалпына келтіріліп, 2012 жылдың сентябрінде Балхаш қаласында үлкен ескерткіштің орнатылғаны осы тарихи тұлғаның халқымыздың этноәлеуметтік және мәдени дамуындағы орнын көрсетеді.

Лақайлардың қазақ елі және бүгінгі Қазақстанмен тарихи-мәдени байланыстарды дәлелдейтін қазақтарда Қараменде би деген атақты тұлға өткен. Қараменде деген ауыл, қазірде Фахрабад деп өзгергенімен, лақайларда қазір де бар. Демек, бұл ауыл тұрғындары Қараменде бидің ұрпақтары болып, өз аталарының құрметі үшін өз ауылын сол кісінің атымен атаған. Екі ел байланысының тағы бір негізгі жағы лақайдың үлкен руы Есенқожа деп аталады, бүгінгі Шымкент маңындағы Сайрамда Есенқожа, яғни Қазы Байзабидің кесенесі бар. Бұл кесененің төменгі бөлігінде Көктас деген ауыл жатыр. Лақайлардың Есенқожа руы орналасқан Душанбе қаласынан 10 километр қашықтықта Көктас ауылы болып, қазір Саманиян деп аталады. Бұдан тыс Сайрамдағы Көктастан 20 километр қашықтықта Сұлтанрабат деген ауыл бар екен, Душанбедегі Көктастан да дәл осындай қашықтықта Сұлтанабат ауылы бар екені кездейсоқ жағдай емес, бұл тартпас шындық

ретінде тарихи оқиғаның дәлелі болуы мүмкін.

XVIII-XIX ғасырларда аймақтағы лақайлардың абырой-беделі артып, ірі жайлаулар соларға қарасты болып қалады. Олардың асыл тұқымды жылқылары мен хиссарлық қойлары тарихи даму барысында Мауароуннаһр өңірінің мал шаруашылығында жектекші орынға шыққан болса да, бұлар тек XVIII-XIX ғасырларда ғана әйгілі болды. Бүгінгі күнде де таулы ауылдарда мұндағы әйелдер еркектермен жарыса атқа мінеді. Бұл құбылыс, әрине, лақайлардың атқа деген қызығушылығын байқатады. Лақайларда жылқы шаруашылығы осгенлиги сабеп, XX ғасырдың 70 – жылларыға чейин қымыз жетештиривуда бар еди, Хрущев саясати жылқыларды қиран кетиргеннен соң қымызди жетиштиривуге жил сайин азайип кетти.

Лақайларда қыпшақ диалектінде сөйлескендіктен, олардың қазақ елі ауызекі шығармашылығымен байланысты жері көп. Бел тамырдығ бірлігін білдіріп, алыс емес, үш-төрт ғасыр бұрын лақаймен қазақ бір ел екенін көрсетеді. Түркі ел жылқысының аяғымен ақырын іздеп, Сырдария мен Әмудария аралығында орналасып алғаны сыр емес. Сондықтан ілгеріде, бұдан екі ел бір-бірін бауыр басып, жүрген. Бүгінгі таңда (Шымкентская обл, Ленинский район, Колхоз Энгельс.Уч. Кизил-Сингер. Воразов Мейрманның (60 жасты шал, бұрын Тәжікстанда жасап, 1990 жыл Қазақстанға көшіп келген) айтуынша қазақтармен лақайлар ілгеріден, Совет кезеңінде бүгінгі Тәжікстанда бірге жасап, қыз алып, қыз беріп жүрген. Ол кісінің айтуынша орыстардың 1723 жылғы басқыншылығынан соң Маңғыстау Хоразм Бұхара арқылы Балжуванға барған жүздеген қожалық қазақтарды лақайдан аз ауылдарына қоныстандырған екен. Олардың Қалнияз деген қазақ ақының лақай елінің байлығы туралы, ар-намысы, елінің қазаққа жақындығы туралы былай деген екен.

Барсам салем айта бар,

Қалуби минен болисқа.

Биз не қилдик, кўзи кок,

Жунғар минен орысқа.

Одан кейин биз келдик,

Балжуван, Колап қонисқа.

Он еки алван дени бар,

Ең майдасын айтайын.

Зығыр менен тары бар.

Сығып тартқан майы бар.

Эр есиктың алдында.

Мыңден орген қойы бар.

Лақай деген ели бар.

Кунде мереке тойы бар.

Қыз-келиншек жыйылып,

Қыйқулап муше шапқандай,

Қара байыр аты бар.

Кейинимнен кеме жунғармен орыс,

Осы Лақайымның Шайқасқандай ойы бар...

Бұлар екі елдің бір-біріне қолайлы өмір сүргенін, жасағанын көрсетеді.

Лақайлардың өзгеше бір әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері бар. Лақай қыздарының қолынан шыққан тігін мапремечи (көрпе-төсекті жинайтын сандық), жүк шарығыш (көрпе-төсекті жинап қойғанда үстін безендіретін енді таспа тәрізді тігу), айна-қалталар (қыз-келіндер айна, тарақ, бояу салып қоятын сумка) сияқты және соларға ұқсас басқа да ұлттық мәдениет үлгілері тек қана Орталық Азияда емес, тек ТМД елдерінде ғана емес, тіпті Батыс Еуропадағы да этнографиялық мұражайлардың көркіне көрік қосып отыр. Әсіресе лақайлардың тігін жапқыштары мен басылып шыққан тақиялары ұлттық мәдениеттің өзгеше бір үлгілері болып көзге түседі. Лақайлардың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, қазақтар мен өзбек-лақайлардың этногенезі және этникалық мәдениетінде

ұқсас сипаттарының көптігін білдіріп, бұл сипаттар, жалпы түркі халықтарының тамыры бір екенін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Саттаров Қыдыралі. Қазақтың ерлік эпостары. Алматы, «Жазушы», 2006. 257-421 б.
2. Ахмедов Қудратулла. Озод юртнинг обод гўшаси – Фахрободим // Замондош газетаси. Душанбе, 2007 йил, 26 декабрь, №39(142). 8-9 б.
3. Басмачество: социально-политическая сущность. Ташкент, «Фан», 1984, 263 б.
4. Ражабов Қ. Иброҳимбек //Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 4-жилд. Тошкент, 2002, 64-65 б.
5. Саййид мансур Олимий. Бухоро-Туркистон бешиги. Бухоро, 2004, 123 б.
6. Назаров Н.А. Лақайлар: этнография, лингвистика ва фольклор. Тошкент, «Тамaddon», 2010, 128 б.